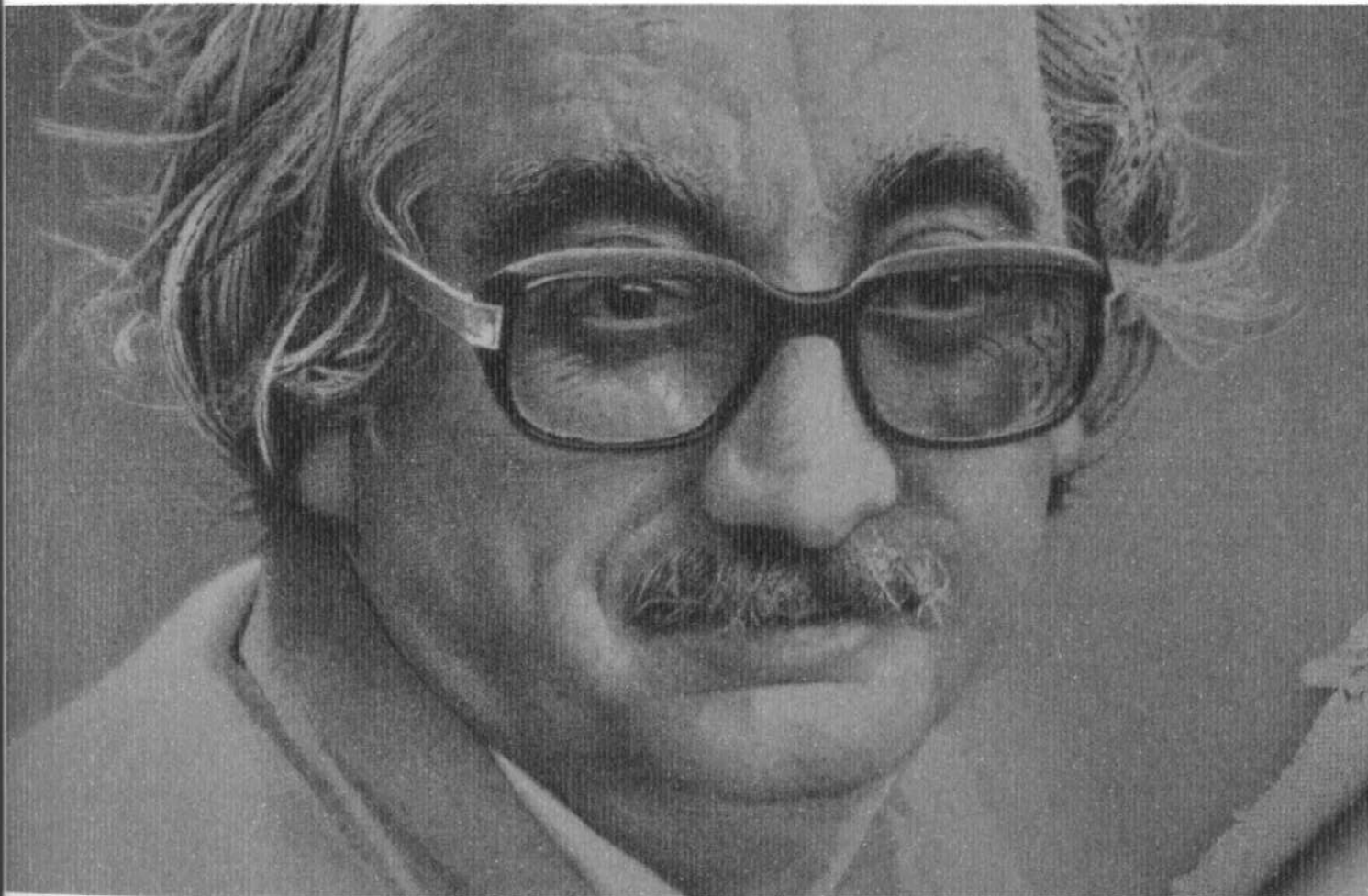

Joan Fuster

Figura d'un segle

Antoni Martí Monterde
Àlex Matas Pons (eds.)

UBe

Col·lecció
Figura

Els viatges de Joan Fuster a la seva terra. Dos llibres del 1962

ENRIC BOU
Universit  Ca'Foscari, Venècia

Només hi ha una manera seriosa de llegir,
que és rellegir.

JOAN FUSTER

A *Figures de temps*, dietari del 1954, Joan Fuster apuntava una reflexió que sembla tot un programa de futur:

Contra el que poden pensar certs esperits descontentadissos o pessimistes, l'esp cie humana abunda en entusiastes. Si convenim que l'entusiasme és una virtut —i, tant si es agrada com si no, aix  se sol reconèixer—, no hi ha dubte que les reserves que en posseim són inesgotables i, naturalment, esperançadores (Fuster, 1969: 146).

En la mateixa nota perfeccionava la definició i conclouia que en realitat l'entusiasme «no és més que una fe arravatada. Li cal, per prosperar, la creença radical en allò sobre què es projecta, concebut com a valor ferm» (Fuster, 1969: 146). Ell mateix reconeixia el perill dels excessos de l'entusiasme, contrapuntat pels escèptics: «L'escèptic ser  un irònic; l'indiferent, un ap tic; un altre, un poca-vergonya» (Fuster, 1969: 146). La seva contribució a la cultura, de la qual tants hem après molt, fou la d'un entusiasta total. Fuster, a qui, com als bons filòsofs o els grans polemistes, agradava compulsar les diverses possibilitats d'una idea, els pros i els contres, també notava una varietat de matisos en la definició d'entusiasta: «Ben mirat... en cadascú de nosaltres conviuen l'entusiasta i els altres: som una mica tot aix  —entusiastes, irònics, ap tics, poca-vergonyes—, segons l'edat, el clima i l'humor de cada hora. La qual cosa, comptat i debatut, és una sort» (Fuster, 1969: 146). Ara que, amb la perspectiva del centenari, des de tantes bandes ens preguntem sobre què queda del llegat de Joan Fuster, la primera idea que em ve al cap  s justament aquesta: l'entusiasme d'una actuació civil, cultural. Però, al mateix temps, la intel g ncia, la liberalitat radical i essencial, de saber-ne les limitacions, d'exigir una resposta contrària, coherent i raonada. Una virtut o una condició que tant trobem

a faltar en el nostre entorn, ara que tants —massa— s'omplen la boca amb mots com llibertat i liberalisme, ensulsiant-ne el sentit original.

Després d'uns inicis, durant els anys cinquanta, publicant llibres d'encàrrec que denotaven un bon estudiós de la literatura valenciana,¹ Fuster, de cop i volta,² ampliava l'interès literari i històric, sociològic i polític, que havia insinuat en les primeres publicacions, amb una proposta d'interpretació de la identitat valenciana, original i que ha provocat moltes polèmiques.³ L'any 2012, coincidint amb la celebració dels cinquanta anys de la publicació de *Nosaltres, els valencians*, es va publicar a València el llibre *Una singularitat amarga: Joan Fuster i el relat de la identitat valenciana*, de Ferran Archilés Cardona, un llibre polèmic, concebut com una impugnació implacable al relat de la identitat valenciana que va ordinar Fuster.⁴ Aquesta versió contrasta amb la valoració molt més controlada que en va fer Antoni Furió (Furió, 2012). Aquí no vull esbrinar les múltiples polèmiques i persecucions sectàries generades pel pensament fusterià, sinó aspectes de gènere dels primers llibres combatius, *El País Valencià* i *Nosaltres, els valencians*, tots dos del 1962, publicats paral·lelament a una gran quantitat d'articles de premsa de tema similar. L'excel·lent estudi de Daniel P. Grau (2017) m'ajudarà en algunes qüestions.

La guia *El País Valencià* s'inscriu en una col·lecció publicada en ple franquisme i en una editorial —llavors— dissident. Es distanciava de l'enfocament més aviat literari que caracteritzava les altres guies de Destino, amb autors tan insignes —del moment— com ara Josep Pla, Carles Soldevila, Pío Baroja i José María Pemán. El fet que l'editorial preferís Joan Fuster a José Ombuena va ser l'inici de la llarga polèmica que ha acompanyat el llibre (Archilés, Grau).⁵ Una

1. Vegeu, per exemple, *Pàgines escollides de sant Vicent Ferrer*, Barcelona, Barcino; 1955; *Antologia de la poesia valenciana*, Barcelona, Selecta; 1956; *La poesia catalana*, Palma, Moll, 1956, 2 vols.; *El món literari de sor Isabel de Villena*, València, Lo Rat Penat, 1957.

2. O potser no tant si tenim presents textos ja del 1950, com Joan Fuster (1950), «València en la integració de Catalunya», *La Nostra Revista* (Ciutat de Mèxic), 52-53 (abril-maig), pàg. 136-137.

3. L'article recent de Marta Vallverdú (2020) aporta informació important sobre els primers anys de Joan Fuster com a publicista.

4. Francesc Calafat va reconèixer el valor del llibre d'Archilés: «El treball de Ferran Archilés té el seu què: és una anàlisi minuciosa del pensament de Fuster amb l'objectiu final d'ordir un contrarelat de la identitat valenciana. La tesi bàsica és que Fuster es va equivocar en el disseny d'una pretesa nacionalitat valenciana, perquè el concepte de nació política és un invent modern irrefutable, per tant, l'única identitat nacional dels valencians és l'espanyola. L'única imatge que l'Estat els va permetre ha sigut una imatge regional, basada en trets i tòpics culturals. Aquest punt de partida pot semblar simple, però el desplegament argumentatiu i teòric i històric és espectacular i sofisticat» (Calafat, 2012).

5. Ombuena és el responsable d'una campanya de periodística en la qual critica l'obra i provoca una reacció contrària entre elements conservadors del País Valencià, amb polèmics articles negatius a la premsa del Movimiento: als diaris *Levante*, *Jornada* i *Las Provincias*.

de les conclusions a què arriba Grau és la de qualificar el llibre de Fuster com a «guia d'autor». Aquesta identificació li permet apartar *El País Valencià* de les guies de viatges comunes i relacionar-lo amb les altres guies aparegudes en la mateixa col·lecció.

La guia de Fuster no és exactament una guia, sinó que es tracta d'una obra que amplia i justifica moltes de les afirmacions apuntades a *Nosaltres els valencians*. A més, és un llibre que cal llegir paral·lelament a un programa de Televisió Espanyola (TVE) dedicat a Joan Fuster: *Esta es mi tierra: el País Valencià* de Joan Fuster (TVE, 1983). Allí indicava una voluntat:

No pecaré de localista si afirmo que el primer destinatario de una cultura es, especialistas a un lado, nuestra misma gente, y eso vale para un francés, para un alemán, para un italiano..., para cualquiera. Y es esa dialéctica entre el intelectual y su vecino lo que cuenta en primer término, y esto es lo que tenemos planteado los valencianos con una enorme esperanza porque en ello nos va la vida (*Esta es mi tierra*, 1983).

Quan, superat el llinar de la introducció, el centenar de pàgines amb disquisicions de caràcter geogràfic, cultural i sociològic, Fuster enceta el viatge pròpiament dit utilitzant una fórmula original i ben recargolada:

Emprendamos, pues, la excursión. Una fórmula de cortesía hospitalaria nos saluda desde el comienzo: «Benvingut siga qui a sa casa ve». No sé si el endecasílabo procede del folklore o de algún poeta olvidado. Para el caso da lo mismo. «Sea bienvenido quien a su casa llega». Es un augurio bonito y ceremonioso. Y aunque el forastero no acabe de sentirse como en su casa, por lo menos sí experimentará aquella amable presión de encantos y virtudes que tantas buenas palabras sugirió a los pasajeros antiguos. Pues, como decía fray Francisc E[i]ximenis, «sol l'esguard enamora los hòmens que hi vénen d'altres terres, que no se'n poden eixir sinó ab desplaer...» (Fuster, 1962b: 115).

Aquest desig ens indica el to del llibre, més planer, dedicat a invitar el lector a un possible viatge, en contrast amb el volum *Nosaltres els valencians*, que utilitza més elements que voregen l'erudició.

VIATGES A LA PRÒPIA TERRA

Els dos llibres de Joan Fuster publicats el 1962 poden ser relacionats amb una variant del llibre de viatges que ha tingut molt de predicament, perquè, emprant tècniques i actituds del viatger, com ara la curiositat, la necessitat d'ex-

plicar i comprendre, permet de conèixer més a fons una realitat ja coneguda. Un famós llibre d'Almeida Garrett, *Viagens na Minha Terra* (1846), és la crònica d'una de les expedicions més singulars dedicades a explorar la realitat més propera en l'àmbit ibèric. Es tracta d'una obra de gènere mixt, fonamental en la construcció de la identitat nacional portuguesa perquè explica el viatge de l'autor al Portugal de l'època. És un paisatge interioritzat del qual sorgeixen molts episodis històrics o fantàstics relacionats amb temes que expressa l'autor: la violència de la guerra, la crítica de la novel·la gòtica, la crítica antireligiosa contra el parasitisme dels frares. No és casualitat que el llibre de Garrett s'obri amb un epígraf significatiu, una citació del llibre de Xavier de Maistre *Voyage autour de ma chambre*: «Qu'il est glorieux d'ouvrir une nouvelle carrière, et de paraître tout-à-coup dans le monde savant un livre de découvertes à la main, comme une comète inattendue étincelle dans l'espace!» (Maistre, 2011: 6). D'una banda, el *Voyage autour de ma chambre* parodia clarament les cròniques publicades pels grans viatgers del segle XVIII en la seva proposta d'un viatge de descobriment a través de la realitat aparentment no excepcional i banal de la quotidianitat. De l'altra, es connecta al gènere ben desenvolupat del viatge imaginari, que tendia a presentar llocs i habitants meravellosos, sovint al·legòrics i onírics, l'exotisme dels quals contrasta amb la configuració del llibre de De Maistre. Lawrence Sterne ja havia utilitzat el *Quijote* per advertir de l'estupidesa de viatjar a llocs desconeguts:

I am of opinion, That a man would act as wisely, if he could prevail upon himself, to live contented without foreign knowledge or foreign improvements, especially if he lives in a country that has no absolute want of either-and indeed, much grief of heart has it oft and many a time cost me, when I have observed how many a foul step the inquisitive Traveller has measured to see sights and look into discoveries; all which, as Sancho Panza said to Don Quixote, they might have seen dry-shod at home (Sterne, 2008: 244).

Viatjar a la proximitat és comparable amb viatjar des de la comoditat de la nostra butaca. Bernd Stiegler (2013) ha estudiat aquest tipus de viatges que poden semblar un oxímoron perquè viatjar ens obliga a sortir de casa. Tot i això, qualsevol persona que s'ha perdut durant hores a les pàgines descriptives d'una novel·la o a les imatges convincents d'una pel·lícula coneix la veritable sensació d'haver explorat i experimentat un lloc o un temps diferent sense haver mai deixat el lloc on viu. Sense necessitat de passaport, canvi de divises ni controls de seguretat, el luxe del viatge des d'una butaca és accessible per a tots nosaltres. El tipus de viatge que m'interessa és el que té lloc en una dimensió que s'assem-

bla al viatge de De Maistre: el viatge al propi país. En els *room travel*, com en els viatges a la proximitat, hi ha una relació amb el concepte formulat per Viktor Shklovsky (2017) sobre la teoria de l'estranyament artístic, és a dir, la capacitat que té l'artista de proporcionar una visió alternativa d'un objecte comú des d'una perspectiva inusual:

The purpose of art is to impart the sensation of things as they are perceived and not as they are known. The technique of art is to make objects «unfamiliar», to make forms difficult to increase the difficulty and length of perception because the process of perception is an aesthetic end in itself and must be prolonged (Shklovsky 2017, 218).

Això és exactament el que passa: ens atensem a espais aparentment familiars per observar-los de prop amb l'ull aplicat d'un etnòleg, explorant-los com si els veiéssim per primera vegada o com si els veiéssim sota una nova llum. Jean-Didier Urbain, en llibres com *Ethnologue mais pas trop*, ha proposat una activitat d'observació en un text on llegim que la funció de l'etnòleg de proximitat és la d'«exotiser l'endotique»:

[...] la sémiologie sociale et culturelle de proximité serait [...] ce voyage dans le présent permettant de débarquer sur un immense continent perdu attendant ses explorateurs, un monde invisible aux yeux de ses habitants, libre et inconnu par vacance de vigilance, d'intérêt ou de conscience de soi (Urbain, 2003: 169-170).

Utilitzant l'oposició entre endòtic i exòtic establerta per Georges Perec (1989), podem reconèixer l'estranyesa en allò que es coneix.

Com sabem, els viatges han tingut un valor educatiu des de l'antiguitat.⁶ Entre 1660 i 1840, el Grand Tour va facilitar el coneixement del món clàssic i renaixentista per part de les classes benestants del nord d'Europa durant un viatge a Itàlia. Una gran majoria dels viatgers no sempre saben on són i quan entren en contacte amb persones i cultures diferents de la seva mai no coneixen completament el lloc que visiten i sempre necessiten un guia. En una maniobra característica, lluny de casa, el viatge accelera la interacció amb l'altre, l'observació de terres, hàbits, llenguatges exòtics, i permet al viatger conèixer-se millor, tot coneixent només superficialment el lloc visitat (Fussell, Leed, Pratt, Liebersohn). Les coses canvien dràsticament en explorar territoris propers

6. El cas dels viatges a la proximitat és particular en el conjunt més ampli dels llibres de viatges. La bibliografia sobre aquesta qüestió és molt considerable. Vegeu Salzani i Tötösy de Zepetnek (2016).

que ja són coneguts (Brenner, Buzard). Alguns dels viatgers romàntics, com Wordsworth a *Guide to the Lakes* (1810) o Pedro Antonio de Alarcón a *La Alpujarra: Sesenta leguas a caballo precedidas de seis en diligencia* (1874), en lloc d'anar a la recerca de nous descobriments o de sentir-se atrets per destinacions llunyanes, sovint orientals (o asiàtiques), van decidir fer el contrari, és a dir, descobrir l'exòtic en llocs propers i recuperar les ruïnes medievals. Intentant preservar un patrimoni nacional, el baró Taylor va escriure vint-i-un volums de *Voyages pittoresques et romantiques de l'ancienne France* (1821-1878). El romanticisme va confirmar el medieval, a diferència del creixement massiu de les ciutats i el naixement de l'industrialisme, i va reivindicar l'exòtic, el desconegut i el llunyà com la forma més autèntica d'aprofitar el poder de la ment, és a dir, imaginar i escapar de la realitat (Thompson, 2007).

El viatge d'Almeida Garrett presenta una atenció a les ruïnes, fragments d'una realitat desapareguda, i, en particular, a les tombes. Al capítol XLII visita el túmul del rei D. Fernando i escriu enrabiat: «O belo jazigo do rei formoso e frívolo, tão dado às delicias do prazer como foi seu pai às austeridades da justiça, em que estado ele está! Oh nação de barbaros! Oh malditto povo de iconoclastas que é este!» (Almeida Garrett, 1994: 214). A continuació ofereix una descripció molt acurada del sarcòfag, en una mena d'èxtasi: «O tumulo do segundo marido de D. Leonor Telles é um sarcófago de pedra branca, fina e friável, elegante e simplesmente cortada, com mais sobriedade de ornatos do que tem de ordinário os monumentos do seculo XIV, mas de uma acabada escultura, casta e continente, como o não foi a vida do rei que aí encerraram depois de morto» (Almeida Garrett, 1994: 214). Finalment, subratlla la transformació del monticle («é» / «era»): «Este é —ou antes, era— precioso. | Era; porque a brutalidade da soldadesca o deturpou a um ponto incrível. Imaginou a estúpida cobiça d'estes alanos modernos que devia de estar ali dentro algum grande haver de riquezas encantadas» (Almeida Garrett, 1994: 214). Descobrir l'estat en què es troba la tomba d'un rei, desperta una sèrie de reflexions amargues a Almeida i una denúncia de la falta de respecte pel passat al seu país:

Em Portugal não há religião de nenhuma espécie. Até a sua falsa sombra, que é a hipocrisia, desapareceu. Ficou o materialismo estúpido, alvar, ignorante, devasso e desfaçado, a fazer gala de sua hedionda nudez cínica no meio das ruínas profanadas de tudo o que elevava o espirito [...].

Uma nação grande ainda poderá ir vivendo e esperar por melhor tempo, apesar d'esta paralisia que lhe pasma a vida d'alma na mais nobre parte de seu corpo. Mas uma nação pequena, é impossível; há-de morrer (Almeida Garrett, 1994: 215).

Un aspecte notori del llibre d'Almeida Garrett és l'atenció al menjar en un sentit metafòric. En un episodi és utilitzat per criticar Adam i Eva:

E vazado este perfeito modelo de sua arte pretensiosa, meteu dentro dele o homem, desfigurou-o, contorceu-o, fê-lo o tal ente absurdo e disparatado, doente, fraco, raquítico; colocou-o no meio do Éden fantástico de sua criação —verdadeiro inferno de tolices—, e disse-lhe, invertendo com blasfemo arremedo as palavras de Deus Criador: «De nenhuma árvore da horta comendo comerás; Porém da árvore da ciência do bem e do mal, dela só comerás se quiseres viver».

Indigestão de ciência que não comutou seu mau estomago, presunção e vaidade que dela se originaram —tal foi o resultado daquele preceito a que o homem não desobedeceu como ao outro: tal é o seu estado habitual (Almeida Garrett, 1994: 139).

En un capítol ulterior el narrador, que té molta gana, és convidat a menjar. En aquest segon exemple, la necessitat urgent de menjar li fa oblidar la contemplació de les ruïnes:

O palácio de Afonso Henriques está como a sua capella: nem o mais leve, nem o mais apagado vestígio da antiga origem. Sabe-se que é ali pela bem confrontada e inquestionável topografia dos lugares; por mais nada...

E que me importam a mim agora as antiguidades, as ruínas e as demolições, quando eu sinto demolir-me ca por dentro por uma fome exasperada e destruído-ra, uma fome vandálica insaciável!

Vamos a jantar.

Comemos, conversámos, tomámos chá, tornámos a conversar e tornámos a comer. Vieram visitas, falou-se politica, falou-se literatura, falou-se de Santarém sobretudo, das suas ruínas, da sua grandeza antiga, da sua desgraça presente. Enfim, fomo-nos deitar (Almeida Garrett, 1994: 158).

El més destacable és que el nivell de fam es qualifica amb adjectius que fan referència a la destrucció de monuments: «fome exasperada e destruidora, uma fome vandálica insaciável!». Els dos comentaris d'Almeida Garrett ens fan pensar en l'ús dels aliments en un sentit metafòric: al paradís, l'arbre de la ciència va provocar una indigestió de massa coneixement; en l'altre exemple, menjar s'utilitza com a oportunitat per parlar i reflexionar sobre la naturalesa de Portugal, «das suas ruínas, da sua grandeza antiga, da sua desgraça presente» (Almeida Garrett, 1994: 158).

JOAN FUSTER, VIATGER

Joan Fuster va ser un dels primers a tenir clar i practicar, potser no de manera conscient, el que Hayden White va formular en una influent reflexió a propòsit de la metahistòria: qualsevol obra d'història és una estructura verbal en forma de discurs en prosa narrativa que classifica i processa estructures del passat per tal d'explicar el que eren tot representant-les com a models. L'historiador, a partir d'esdeveniments que han succeït, construeix un relat. La distinció en anglès entre *history* i *story* és encara més punyent i expressa molt clarament aquest concepte, és a dir, el caràcter imaginari, ficcional, que té qualsevol llibre d'història. *Nosaltres els valencians* és un exercici brillant de metahistòria, una quasinovel·la de la identitat valenciana, en la qual sobresurten factors com el de la construcció de la trama en (els conceptes de Hayden) termes de tragi-comèdia, o una atenció als mecanismes de l'acció, tot cercant les lleis que governen el funcionament de l'activitat humana. Fuster es va inspirar en el llibre d'un historiador professional de pes: *Notícia de Catalunya* (1950), de Jaume Vicens Vives. En un article d'homenatge amb motiu de la mort de l'historiador, hi expressava la necessitat i els dubtes sobre ampliar el llegat:

Vicens i Vives, amb un escrúpol professional que l'honorava ben noblement, no creia arribat encara el moment d'intentar el treball de síntesi que demanem. Sobretot, en el quadre de la seva escola particular. Deia que calia esperar que els erudits valencians i mallorquins haguessin fet, respecte a les seves regions, allò que ell i els seus deixebles feien respecte al Principat. Sense un ampli material monogràfic, és clar, la construcció sintètica resulta il·lusòria. També en aquell «propòsit d'introspecció col·lectiva» que Vicens es proposà en *Notícia de Catalunya* volia ser acompanyat per aportacions paral·leles de valencians i mallorquins. Però, ah!, ni valencians ni —o m'enganyo molt— mallorquins no podem oferir la col·laboració que s'espera de nosaltres, almenys no la podem oferir amb l'abundància ni amb els dissenys que ens serien exigibles. En la pràctica, la dilació, l'honestíssima dilació que es prenia Vicens equivalia a un ajornament *sine die* de l'obra desitjada. Vicens temia la improvisació fàcil, les «quatre ratlles esquemàtiques i enlluernadores», amb què podria bastir-se el llibre d'història de la Comunitat catalana. Ara bé: un esbós provisional, obert a tantes rectificacions futures com calguessin, ¿seria encara impossible? Penso que no. Penso que, amb les dades disponibles de la nostra investigació, podrien aventurar-se les línies generals d'una visió de conjunt, aquella «prèvia definició» sense la qual «la dinàmica de qualsevol de les tres porcions fonamentals de la catalanitat seria inintel·ligible» (Fuster, 1960: 15).

El llibre fou escrit en part per encàrrec dels impulsors d'una nova editorial que aprofitava les esclatades de permissivitat d'un règim dictatorial. Així indagà en la identitat valenciana i bastí una sèrie de duplicitats —aragonesos/catalans, interior/litoral, esperit feudal/ esperit burgès— que deia que resumien el nucli de la societat valenciana. Imitava el que Vicens Vives exposava sobre Catalunya: definir l'essència de la catalanitat a través del dualisme litoral i muntanya, seny i rauxa. Una de les conclusions a les quals arribava Fuster era molt contundent: «Dir-nos *valencians*, en definitiva, és la nostra manera de dir-nos *catalans*». Segons ell, ni la intrusió castellanoaragonesa ni l'hibridisme ètnic no havien pogut desfigurar aquesta «primera autenticitat». Ignorar aquest fet, o deformar-lo amb arguments capciosos, equivaldria a interceptar el camí d'una comprensió sincera del «cas valencià». Per això, afegia, «Un dels més lúgubres errors dels polítics indígenes del XIX i del XX ha estat, justament, d'haver desconegut la gravetat d'aquest punt. Això era tant com pensar, parlar i actuar d'esquena als interessos més primaris de la mateixa societat» (Fuster, 1962a: 31).

Una de les grans frustracions que Joan Fuster va tenir després de la publicació del llibre fou la mena de reacció que provocà. El pròleg a la segona edició, escrit a cop calent, al cap de pocs mesos de la sortida del llibre i amb eco de les polèmiques que generà, és un document dramàtic on sentim una veu que expressa la frustració íntima davant una reacció carpetovetònica a les seves propostes. Com si parlessin dos idiomes (bé, en bona part era així) diferents. Amb la distància dels seixanta anys de la publicació, són més punyents els laments i les denúncies de la poca qualitat de la resposta que va tenir:

El llibre havia sorgit d'un esforç sincer per a comprendre, per a aclarir-me a mi mateix, en reflexió solitària, les causes i els efectes del nostre fracàs com a «poble». Que els meus resultats eren, són, «discutibles»? La discussió, doncs, hauria estat convenient, profitosa. Per a mi, més que per a ningú. Sóc un home escassament dogmàtic, i m'agrada de contrastar amb les d'altri les meves idees i les meves persuasions: des d'aquest angle, puc qualificar-me de «liberal» en l'accepció més vulgar i més noble del terme. Però la discussió hauria tingut també uns altres avantatges, generals i eficaços, de cara a tothom (Fuster, 1977: 9).

En particular, se sent la frustració davant la manca de nivell de les respostes, la poca voluntat de dialogar, d'encetar una discussió productiva. Aquest possible debat va ser substituït pels atacs més ferotges i per la devaluació de nivell substituint la conversa per la xafarderia:

La polèmica esclatà, naturalment. Només que no va ésser formalitzada en públic, ni amb un mínim de serietat. Ningú no em «contestà» en el terreny i en el to en

què jo em col·locava: argument contra argument, dada contra dada, constatació contra constatació. No va passar d'un enrenou privat i difús. Els meus previsibles contradictors es limitaren a expressar-se amb pures i simples manifestacions de mal humor, que no eren una fórmula dialèctica massa neta (Fuster, 1977: 9).

Sobten aquests qualificatius, com ara «enrenou privat i difús» o «pures i simples manifestacions de mal humor». Però, dissortadament, són una descripció prou exacta de la poca capacitat per a la discussió, el debat en termes d'intel·ligència, de contraposició d'idees, que vivíem en els nostres verals. I que encara no hem millorat.

La publicació de *Nosaltres els valencians* coincidí gairebé amb un altre text polèmic del mateix Fuster, *Viaje al país valenciano* (1962), de la sèrie «Guías de España» de l'editorial Destino, que completava el viatge a la identitat que havia emprès. El llibre s'apuntava, fins a cert punt, a una tendència existent entre els escriptors espanyols de l'època a escriure llibres de viatges a la proximitat. Lluny de paisatges exòtics, exploraven un territori molt proper i adoptaven l'estructura d'un llibre de viatges. Eren llibres que, ateses les condicions del moment, en plena dictadura i allunyats de l'Europa somiada, resultaven d'alt voltatge crític. Era una manera, si no fàcil, sí possible d'introduir comentaris sobre la situació política i social de l'Espanya sota el règim dictatorial a partir d'observacions sobre la realitat d'un país endarrerit i limitat. Ho havia fet Camilo José Cela al seu *Viaje a la Alcarria*: «este libro no es una novela, sino más bien una geografía» (Cela, 1952: 16-17). Juan Goytisolo viatjà amb *Campos de Níjar* (1960) i *La Chanca* (1962). Altres llibres coetanis dels de Fuster són: *Caminando por las Hurdes* (1960), d'Antonio Ferres i Armando López Salinas; *Por el río abajo* (1960), d'Alfonso Grosso i Armando López Salinas; *Hacia Morella* (1961), d'Alfonso Grosso i José Agustín Goytisolo, i *A poniente desde el Estrecho* (1962), d'Alfonso Grosso i Manuel Barrios. Aquests escriptors viatgers, com feia anys alguns dels romàntics o ara en els anys seixanta, corresponien a dues categories que han estat estudiades per Michael Kowalewski: «the authors may be celebrating the local and unfamiliar or—in a long tradition of social exploration—exposing and investigating conditions at home that most would prefer to ignore» (Kowalewski, 1992: 13). Joan Fuster havia tingut precedents il·lustres, com el *Viaje en autobús* (1943), de Josep Pla, i el *Viatge al Pirineu de Lleida* (1957), de Josep M. Espinàs.

En la primera part del seu llibre, David Grau repassa els múltiples viatgers que han visitat el País Valencià, examina amb rigor la importància de conceptes com *xenós*, l'acceptació de l'altre, i de la seva variant, l'hospitalitat, i destaca Montaigne com el referent fonamental per l'actitud de curiositat que adopta

Fuster envers ell. No és una voluntat d'autoconeixement personal, perquè no s'ocupa en el llibre d'ell mateix, no es constitueix en objecte de reflexió, no se segueix i es persegueix. Es tracta d'un formidable exercici d'autoconeixement col·lectiva (Grau, 2017). El llibre de Fuster seguia uns recorreguts en els quals no només viatjava, sinó que també opinava: analitzava i criticava des de l'ull de l'assagista, de manera que el resultat no fou una simple guia turística, sinó una opinió complementària de *Nosaltres els valencians* que suscità una enorme polèmica entre els sectors més conservadors del valencianisme.

Viaje al país valenciano comença amb una declaració contra els tòpics de la literatura / cultura popular sobre València. Emparant-se en el mossèn Antonio José Cavanilles, comenta que, arribant des de Castella, hi ha una terra «abrupta y desolada» que contradiu la imatge tòpica difosa: «discrepan radicalmente de lo que la literatura y los cuplés han dicho acerca de Valencia» (Fuster, 1962b: 10). Una de les particularitats del viatge de Fuster és que hi ha ben poca geografia física i, en canvi, hi ha molta geografia humana, moral, gairebé psicologia col·lectiva. Ho declara ja des de l'inici en subratllar la diversitat:

Me convendría dejar insistido el hecho de esa configuración física desigual y heterogénea: el mapa y los itinerarios que cubriremos luego lo harán por mí y con mejor puntualidad. Añadiré en seguida que, paralela a ella, y hasta dependiente de ella, se nos impondrá continuamente una u otra especie de diversidad, a lo largo de nuestros caminos. Diversidad en las costumbres y en la manera de las gentes, en su léxico y en su acento, en las calidades del clima, en los recursos del trabajo y del juego, en las medidas de la producción, en el peso que la historia pone a cada paraje: en todo (Fuster, 1962b: 12).

Però, malgrat tot, troba algun element unificador, com la llengua:

Tanto, que, si bien se mira, lo más difícil para quien intenta una interpretación comprensiva del País Valenciano —sea de la índole que sea— es hallar la profunda razón que le da unidad. Entre Elche con sus palmeras arriesgadas, Morella gótica y adusta, y la Sueca del húmedo arrozal, pongamos por caso, parece que apenas hay nada en común, ni en la estampa ni en el estilo de vida. Hablan, cierto, la misma lengua —aquí la llamamos valenciana— y por esta raíz se hermanan e identifican. El contraste ya no tiene siquiera ese atenuante, cuando se trata de una Orihuela casi murciana, de un Segorbe casi aragonés, de una Ayora casi castellana (Fuster, 1962b: 12).

I rebla: «Y, sin embargo, la unidad existe: o, si se quiere, mejor que unidad, personalidad». Una personalitat marcada per l'«orla marítima», per la mar Me-

diterrània —malgrat que és un espai propens als tòpics o, com ell diu, a les «frases boniques», que la qualifiquen de «mítica, heroica y liberal»—, i, per damunt de tot això, per l'estirp catalana, la qual n'és, finalment, l'element substancial i vertebrador:

[...] la influencia, en el linaje, en los hábitos y en la mentalidad, de la población catalana venida con la Reconquista. Lo valenciano —testimonios: la bandera y la cultura, el idioma y la vocación— no es sino lo catalán asentado, y un poco reblandecido, en las riberas del Seno Sucronense (Fuster, 1962b: 12).

Li interessien uns aspectes ben concrets: la història, la gent, la vida (la paella, les falles, els focs artificials), la riquesa (l'agricultura de la taronja i la indústria). El caràcter de «viatge» és destacat des de la «Introducció general»: «me he propuesto, a mi leal saber y entender, formular en estas páginas una invitación, una incitación al viaje» (Fuster, 1962b: 22). I aquesta actitud és ampliada en l'inici del primer capítol d'«Itineraris», quan comença pròpiament el viatge:

Ya lo apunté: este libro sólo pretende ser una invitación al viaje. O mejor aún que invitación, aperitivo: algo que abra la gana y la perspectiva de conocer el País Valenciano, que induzca a recorrerlo. [...] Ahora me corresponde ya iniciarle en los itinerarios posibles, que le pongan en contacto directo con los paisajes, los monumentos y las gentes de mi tierra (Fuster, 1962b: 115).

Especifica que ha reduït la complexitat del viatge a vuit rutes:

Se comprenderá sin mucho esfuerzo que no era sencillo trazar sobre un mapa unas pocas rutas coherentes y agotar en ellas —o con ellas— toda la compleja diversidad del país. Pero ése era el propósito y a él he tendido. Me sirvo a tal fin de ocho trayectos, alguno de los cuales, lo confieso, notoriamente convencional. Pido disculpas. Se trataba de unir con un hilo literario los lugares más bellos, sugestivos y valiosos de nuestra geografía, y por eso las etapas a cubrir se ajustan menos a la conveniencia del probable turista que a las exigencias retóricas e incluso materiales del libro. No había otro remedio (Fuster, 1962b: 115).

Fuster, com els bons viatgers, té l'habilitat de la síntesi. Així, concentra en ben poques paraules l'interès d'un lloc o d'una localitat. Per exemple, en la descripció que fa d'Elx:

La población es extensa, alegre, simpática. Ni su aislamiento meridional —perdida entre un Alicante sin nervio y una Orihuela murciana—, ni la temible canti-

dad de inmigrados que le ha caído encima, han conseguido desvirtuar su carácter, su raigambre valenciana, su marcada entidad personalísima.

Tres cosas acuden al interés del turista cuando se acerca a Elche: su palmeral, su Misteri y su Dama (Fuster, 1962b: 470).

Les explicacions estan trufades amb bons consells de *connaissanceur*: «A Elche se debe venir a mediados de agosto. El calor es entonces sofocante y cruel, lo advierto; pero al visitante le espera una compensación grandiosa: el *Misteri*» (Fuster, 1962b: 472).

Com hem vist abans a propòsit d'Almeida Garrett, Fuster utilitza terminologia gastronòmica. No de manera obsessiva, com fa Pla, però sí prou efectiva. Per exemple, quan decideix de presentar la segona part del llibre, els itineraris per les comarques del sud, reprèn la fórmula de l'aperitiu, que ja havia utilitzat a l'inici del llibre:

Quizá el itinerario que ahora vamos a emprender sea el que responde con mayor justeza a las expectativas de lo que podríamos llamar un turista cien por cien. Pienso en aquel tipo de visitante que se trae como único aperitivo las cuatro ideas publicitarias —cuatro y aún me parecen muchas— que sobre el País Valenciano le ha propinado su agencia de viajes. Pienso, además, en el europeo deslumbrado en su frutería nórdica por una naranja tentadora, o en el americano de cierta edad que se atrevió a leer de don Vicente Blasco algo más que *Los cuatro jinetes del Apocalipsis*. Uno y otros esperan una tierra valenciana réplica del mitológico Jardín de las Hespérides, con un borde lacustre y arrocerero, y un mar soleado y puro. [...] Quiere decirse, pues, que proyectamos nuestro recorrido sobre las zonas más jaleadas y repetidas por el tóxico, si exceptuamos la huerta estricta de Valencia: las zonas del naranjo masivo, del arroz encharcado, del lago, reunidas en un solo trazo sobre el mapa. Y por si ello fuera poco, entre la ida y la vuelta, entraremos en Játiva, ciudad de mucha historia, ligada a los fabulosos Borgia del puñal, el incesto y el veneno. ¿Qué más se puede pedir? (Fuster, 1962b: 333-334).

En alguns casos arriba a opinar sobre gastronomia, i dedica una atenció especial a la paella:

Hay una ortodoxia de la paella, surgida sin duda alguna en la Huerta de Valencia y en la Ribera del Júcar: la que la exige con pollo y, en último caso, con leves contribuciones de cerdo. Y existe una paella «a la marinera», que se arregla con pescados y mariscos. Pero, en general, la fantasía de quien la cocina y el apetito de quien la come tienen franquicia para las mezclas abrumadoras. El barroquismo de la paella trae su causa, precisamente, de esa oportunidad de combinaciones. Lo importante, con todo, es la técnica de su cocción: sólo una profunda destreza en este punto puede dar al plato garantías para el paladar (Fuster, 1962b: 82).

Destaca una mica més enllà «el barroquismo de la paella»:

Pero diré también que, fuera del restorán, en los hogares oscuros, donde el arroz es pasto cotidiano o casi, las argucias empleadas para amenizar el grano soso y desvaído de la gramínea son, en verdad, prodigiosas: arroz con habichuelas y nabo —amb fesols i naps—, o al horno, con pasas, con anguilas, con arrope, con bacalao, a veces con unos simples y lánguidos fragmentos de pimiento. El apaño de la cocinera y el «a buen hambre no hay pan duro» hacen potable cualquier cosa. Incluso el arroz con rata —ratas de marjal, limpias, lustrosas—, en las cercanías de la Albufera, como se cuenta en *Cañas y barro* (Fuster, 1962b: 84).

I no s'oblida d'incloure-hi les postres:

Pero rectifico: en el ramo de los postres dulces, y con fines industriales, producimos turrón. Con miel y almendra, en Jijona y en Alicante, y en otras localidades, se confeccionan buenos desde muy antiguo. Tal vez fuera una artesanía aprendida de los moros. Con el tiempo, hemos conseguido gustos y calidades dignos de agradecimiento: turrónes duros, con la almendra entera; o blandos, con la almendra molida; o de yema, o mechados de frutas confitadas... Si hemos de creer a Francisco Martínez Montillo, cocinero mayor de Felipe II, pues así lo dice en un libro suyo, los de Jijona ya eran conocidos hasta en Extremo Oriente, allá por el XVI; al menos, en las mesas privilegiadas de Europa se consumían y estimaban (Fuster, 1962b: 85).

En algun cas, que són pocs, Fuster dona consells gastronòmics precisos:

Si llegamos a mediodía, en cualquiera de aquellos tres sitios —El Perelló, El Palmar, El Saler— nos será posible ponernos a tono con el lugar, comiendo un *all-i-pebre* de anguilas, que es el plato local por excelencia. Pero, para los ciudadanos sensibles, es de aconsejar que hagan la excursión a media tarde y se granjeen la complicidad del crepúsculo: el espectáculo es mucho más confortable y mucho más bello que bajo el sol en plenitud (Fuster, 1962b: 357).

El viatge de Joan Fuster acaba de manera una mica abrupta. És a Alacant, ha visitat Santa Pola i parla de l'illa de Tabarca. Acaba amb un brevíssim apartat que titula «Adiós»:

Pido perdón al lector por ese final de viaje levemente tocado de amargura. En definitiva, es injusto como colofón. No lo hice adrede, y si añado a mi libro esta página de adiós es para disculparme de ello, casi más que por cortesía. Ni el lector ni yo nos quedamos en Tabarca: ni siquiera sus nativos se quedarán allí por mu-

cho tiempo, creo. Volvemos a la Península. Y volvemos al litoral valenciano, feliz y amistoso. En él me quedo yo, en mi pueblo vulgar, junto al trabajo y la quietud de mis gentes, uno más en ellos y entre ellos (Fuster, 1962b: 502).

Culmina el breu comiat amb una *captatio benevolentiae*:

Pero el forastero, de regreso a su tierra —de regreso de su lectura—, guardará ya una nueva añoranza en su pecho. Le previne con las palabras del viejo Eiximenis: «no se'n podrà eixir sinó ab desplaer». Ya sé que mi escrito no ha conseguido reflejar como debiera las bondades y las bellezas del país, hasta el punto de justificarse en mi papel el elogio del fraile medieval. Pero estoy seguro de que este libro, torpe o indiscreto, no ha dejado de beneficiarse en las virtudes de lo que intenta describir y relatar. Con esta convicción lo firmo (Fuster, 1962b: 502).

Així enllaça amb la frase de l'inici del viatge citada més amunt. El viatge a la identitat que Fuster proposà l'any 1962 en aquests dos llibres té un complement extraordinari en les fotografies que il·lustren el llibre de Destino. Són càpsules de temps congelat (Barthes, Sontag)⁷ que ens expliquen com hem canviat. Sempre m'han fet pensar en el que Fuster va escriure a propòsit de *Les bonhomies*, de Josep Carner:

Avui, que tot això queda a penes diluït en l'enyorança dels ancians supervivents, nosaltres comencem a trobar-hi una nova curiositat, com en un àlbum de família. Ens hi sedueix la imatge d'una societat i d'una topografia que han canviat, o que fins i tot han desaparegut per sempre més, i que tanmateix conserven sobre el paper, embalsamades, una entranyable iridescència sentimental. I d'alguna manera, *Les bonhomies* són també un document històric... (Fuster, 1964: 15).

En efecte, aquests dos viatges són, també, un document històric.

Joan Fuster va tenir molt clar des dels inicis la necessitat que les seves idees, les propostes alternatives, havien d'arribar a un públic general, no només a una cleda d'intel·lectuals:

Otro tema que ha sido para mí esencial es el de mi pueblo, el de mi tierra, el del País Valenciano, a él he dedicado, también, muchas páginas; muchas páginas...

7. Susan Sontag descriu com la fotografia en els seus inicis va ajudar la gent «to take possession of space in which they are insecure» (Sontag, 1977: 9). Roland Barthes destacava el *punctum*: «Ce second élément qui vient déranger le studium, je l'appellerai donc punctum; car punctum, c'est aussi: piqûre, petit trou, petite tache, petite coupure —et aussi coup de dés. Le punctum d'une photo, c'est ce hasard qui, en elle, me point (mais aussi me meurtrit, me poigne)» (Barthes, 1980: 48-49).

polémicas, quizá. Mi querido amigo Pierre Vilar dice cariñosamente que mi escritura, a veces, es panfletaria, y no lo niego porque, quizá, entre otras cosas, lo que un intelectual valenciano del siglo xx, de finales del siglo xx, tenía que proponerse era eso, lo de levantar polémica, lo de provocarla, de hacer lo posible por superar la modorra intelectual del país y abrir caminos a unas concepciones nuevas, o a unas concepciones, por lo menos, distintas a las que predominaban (*Esta es mi tierra*, 1983).

Com Fuster deia en un dels seus aforismes més cèlebres, «Totes les meues idees són provisionals (Però que conste que no ho dic amb orgull)». O, en aquest altre: «Reivindiqueu sempre el dret a canviar d'opinió: és el primer que us negaran els vostres enemics». Aquest és encara el mestratge que li devem i que —molts, massa— no han/hem sabut aprendre: l'escepticisme militant, la intel·ligència d'equivocar-se. I d'allunyar-se de les grans conviccions:

Tota convicció —convicció seriosa— se us convertirà en prejudici per a les conviccions ulteriors. Penseu-hi. Cada convicció que adquiriu és un prejudici més que acumuleu. I ja sabeu què vol dir un prejudici: un vici d'origen. Si sou zelosos de la vostra llibertat intel·lectual, si aspireu a conservar la «disponibilitat permanent» que n'és el pressupòsit, heu d'esforçar-vos per ser homes d'escasses conviccions. El fanàtic és un convençut: un individu que està convençut de tot, que té moltes conviccions (Fuster, 1983: 37).

Fuster no pot ser només un *sadhu* o un boc expiatori. És un pensador, un assagista lúcid, que dubta i s'atreveix a confessar-ho. En el fons, del que estem parlant quan el recordem és del retorn a un grau zero de l'ús d'aquesta franja de la Mediterrània, un grau que inclou qüestions tan elementals com un sistema de trens que funcioni. Com tots sabem, l'any 2021 els llampants Euromeds de santa Renfe encara s'aturen per cedir el pas en el tram de via única que hi ha al sud de Tarragona. O bé, en nom de la llibertat i la liberalitat, és impossible i prohibit de veure la televisió catalana al País Valencià o la valenciana al Principat. I això no és només culpa dels partidaris d'un règim antic que fan la viu-viu en la nova democràcia, sinó també dels polítics amb perspectives polítiques de vol gallinaci que no van més enllà de fer bullir el «caldo» electoral. Al nord (i al sud) de l'Ebre. Propostes polítiques que no passen del neoregionalisme federalista, i sí per acceptar sense escarafalls la corrupció sense control, amb propostes de revolució en l'estructura de la comunicació que no passen del consol expiatori d'incloure un determinat mapa del temps als *telerosaris*.

Fuster confessà a Josep Pla que volia deixar «en funcionament i en forma» al País Valencià «uns quants equips d'intel·lectuals i de no intel·lectuals capaços

de remoure aquesta societat en perpètua somnolència digestiva». Alguns dels llibres que he esmentat, des de la radicalitat de plantejaments, en la confusió i la provocació presenten opcions de continuïtat. I, en especial, de diàleg, malgrat que sigui cinquanta anys més tard, amb les idees que havia proposat Joan Fuster, el falcó de Sueca. Per a «vosaltres els valencians», proposa encara idees suggeridores per a debats. Per a «nosaltres els catalans», aquestes idees són un repte de reflexió a fons, encara per complir, del que som i del que volem. Són un viatge en el temps de la identitat, que hauria de ser, recordant Sanchis Guarner, «policèntric però convergent» (Ferrando, 2019: 308-310 i 334-375).

BIBLIOGRAFIA

- ARCHILÉS, Ferran (2012). *Una singularitat amarga: Joan Fuster i el relat de la identitat valenciana*. València: Afers.
- BARTHES, Roland (1980). *La chambre claire: Note sur la photographie*. París: Gallimard / Le Seuil.
- BRENNER, P. J. (ed.) (1989). *Der Reisebericht: Die Entwicklung Einer Gattung in Der Deutschen Literatur*. Berlín: Suhrkamp Verlag.
- BUZARD, James (1993). *The beaten track: European tourism, literature, and the ways to culture, 1800-1918*. Oxford: Clarendon Press / Oxford University Press.
- CALAFAT, Francesc (2012). «La desconstrucció de Fuster». *El País*, 27 de juny, https://elpais.com/ccaa/2012/06/27/valencia/1340824420_853437.html (consulta: 2 febrer 2022).
- CELA, Camilo J. (1952). *Viaje a la Alcarria*. Madrid: Espasa-Calpe.
- FERRANDO, Antoni (2018). *Fabra, Moll i Sanchis Guarner: La construcció d'una llengua moderna de cultura des de la diversitat*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FURIÓ, Antoni (2012). «Nosaltres els valencians, cinquanta anys després». A: MARTÍ MONTERDE, Antoni i ROSELL NICOLÀS, Teresa (eds.). *Joan Fuster: Figura de temps*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, pàg. 13-50.
- FUSSELL, Paul (1980). *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*. Oxford: Oxford University Press.
- FUSTER, Joan (1950). «València en la integració de Catalunya». *La Nostra Revista* (Ciutat de Mèxic), 52-53 (abril-maig).
- (1955). *Pàgines escollides de sant Vicent Ferrer*. Barcelona: Barcino.
- (1956a). *Antologia de la poesia valenciana*. Barcelona: Selecta.
- (1956b). *La poesia catalana*. Palma: Moll, 2 vols.
- (1957). *El món literari de sor Isabel de Villena*. València: Lo Rat Penat.
- (1960). «Apunts per a una rèplica a Vicens Vives». *Serra d'Or*, vol. II, núm. II, pàg. 14-15.

- (1962a). *Nosaltres els valencians*. Barcelona: Edicions 62.
- (1962b). *Viaje al país valenciano*. Barcelona: Destino.
- (1964). «Pròleg». A: CARNER, Josep. *Les bonhomies*. Barcelona: Edicions 62, pàg. 7-15.
- (1969). *Diari 1952-1960*. Vol. 2 d'*Obres completes*. Barcelona: Edicions 62.
- (1982). *Diccionari per a ociosos*. Barcelona: Edicions 62.
- (1997). *Correspondència, I. Carner, Manent, Ribà, Pla, Espriu, Villalonga*. Edició a cura de Francesc Pérez Moragón. València: Editorial 314.
- GARRETT, A. (1994). *Viagens na Minha Terra*. Introducció de M. E. Tarracha Ferreira. Lisboa: Ulisseia.
- GRAU, Daniel P. (2017). *El dit sobre el mapa: Joan Fuster i la descripció del territori*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- KOWALEWSKI, M. (1992). «Introduction. The Modern Literature of Travel». A: KOWALEWSKI, M. (ed.). *Temperamental Journeys: Essays on the Modern Literature of Travel*. Athens (GA): University of Georgia Press, pàg. 1-16.
- LEED, Eric J. (1991). *The Mind of the Traveler: From Gilgamesh to Global Tourism*. Nova York: Basic Books.
- LIEBERSOHN, Harry (2009). *The Travelers' World: Europe to the Pacific*. Cambridge (MA): Harvard U. P.
- MAISTRE, X. de (2011). *Voyage autour de ma chambre*. París: Norbert Crochet.
- PEREC, G. (1989). *L'infra-ordinaire*. París: Seuil.
- PRATT, Marie Louise (1992). *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Londres: Routledge.
- SALZANI, C.; TÖTÖSY DE ZEPETNEK, S. (2016). «Bibliography for Work in Travel Studies». *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*, 14.5. <http://docs.lib.purdue.edu/clcweblibrary/travelstudies-bibliography> (consulta: 2 febrer 2022).
- SHKLOVSKY, V. (2017). *Viktor Shklovsky: A Reader*. Edició i traducció a cura d'A. Berlina. Londres: Bloomsbury.
- SONTAG, Susan (1977). *On Photography*. Nova York: Farrar, Straus and Giroux.
- SORRIBES, Josep (2009). *Les Valències: L'urbs polièdrica*. València: Faximil.
- STERNE, L. (2008). *A Sentimental Journey*. Oxford: Oxford University Press (Oxford World's Classics).
- THOMPSON, C. (2007). *The Suffering Traveller and the Romantic Imagination*. Oxford / Nova York: Clarendon Press / Oxford University Press (Oxford English Monographs).
- URBAIN, J.-D. (2003). *Ethnologue mais pas trop*. París: Payot.
- VALVERDÚ, Marta (2020). «Països Catalans als anys 60. La proposta de Joan Fuster». *L'Avenç*, 472, pàg. 33-45.
- VILARET, Mercè (1983). *Esta es mi tierra: el País Valenciano de Joan Fuster*. TVE. www.rtve.es/alicarta/videos/esta-es-mi-tierra/esta-tierra-pais-valenciano-joan-fuster/2440601/ (consulta: 2 febrer 2022).
- WHITE, Hayden (2010). *The Fiction of Narrative: Essays on History, Literature and Theory 1957-2007*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Reccions

(288). Aquest era un dels *bis i insolències*, el llibre que gènere que representava la mínima extensió—, Fustement esmolada. Comparat la falta de matisos pròpia certa simplificació, a una ar. Sigui com sigui, aquest rar alguns punts clau dels tors, ja fossin anteriors, ja els diferents territoris dels consciència, d'una anàlisi diferenciada.

«ssibles», és, evidentment, «quívoca: indica precisas de tots els territoris ca a prevenció, però, també textos polítics elaborats (squi una relació acurada . I menys encara una de ls— que s'elaboraren al de consciència i que sens Fuster: de la Generació trega, Sánchez Albornoz les en relació amb obres ahima, Josep Melià, Lloerència al subtítol que es àcter incomplet, de pro-